

КИЇВСЬКА ДУХОВНА АКАДЕМІЯ В ОСВІТЯНСЬКОМУ «АВТОНОМІЗАЦІЙНОМУ» РУСІ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Стаття висвітлює одну з маловідомих сторінок історії Київської духовної академії 1900-х рр., що стосується участі її професорів і вихованців у реформуванні духовної освіти та виборюванні права академічного самоврядування.

Історія Київської духовної академії привертає сьогодні дедалі більше уваги дослідників. У цій увазі — не лише данина історичній пам'яті чи вдоволення вузькофахового інтересу, а й, передусім, вияв прагнення прилучитися до академічної традиції, відчувати себе живим ланцюгом у тому зв'язку поколінь, яким, власне, і твориться культурна ідентичність.

Відтак не дивно, що нас цікавить не тільки і не стільки «формально-статистичний» бік історії Академії. Нас цікавить насамперед те, чим жили, до чого прагнули, за що вболівали наші професори і студенти у тому минулому, яке виявляється не таким уже й далеким, якщо зважити на те, що чимало проблем, які хвилюють нас сьогодні, не були чужими й для наших попередників. На підтвердження цієї тези звернімося до одної, дуже цікавої з огляду освітянського сьогодення, сторінки історії Київської духовної академії — сторінки призабутої й досі не досліджуваної. Мова піде про проблему академічної «автономії», злободенну на початку ХХ ст. анітрохи не менше, ніж сто років потому.

Втім, почнемо з принципового зауваження. У сучасних дискусіях з питання університетської автономії доволі часто лунає ностальгічна згадка про колишню самоврядність наших університетів, про ті благословенні часи, коли, буцімто, їх автономний статус був чимось абияким і для всіх зрозумілим. Проте, історія освіти на вітчизняних теренах свідчить про зовсім інше — про сповнену драматизму *боротьбу* наших університетів за автономію, боротьбу, під знаком якої проминули ХІХ і початок ХХ ст.

Для вищих навчальних закладів Російської імперії питання «автономії», якої вони не знали, завжди було питанням наріжним, а його повсякчасна злободенність мала під собою вагомі підстави. І перша з них стосується самої системи освіти, що існувала на імперських теренах від початку ХІХ ст. Сутнісні риси цієї системи — жорстка підпорядкованість державі та її функціонерам, залежність від монаршої волі й уподобань. Згадаймо, у зв'язку з цим,

що з 1802 р. світські навчальні заклади Російської імперії підпорядковувалися Міністерству народної освіти й утворювали чітку ієрархію. Той самий принцип субординації та централізації становив підґрунтя реформи духовної школи, розпочатої 1807 р. Функції її керівного органу у дореволюційні часи виконував Св. Синод.

Проголошуючи справу народної освіти «особливою державною частиною» й беручи на себе функції всебічної — від матеріальної до інтелектуальної та виховної — опіки нею, влада послідовно і методично втілювала у життя виплекану ідею уніфікації навчальних закладів імперії і принцип «єдиначалія» у керівництві ними. З часів так званих олександрівських реформ (поч. ХІХ ст.) освітянська справа в Росії стає елементом складного бюрократичного механізму держави. Викладання і навчання прирівнюються до державної служби: професор і студент мають відповідний чин у «Табелі про ранги».

Досить зазирнути у статuti імператорських університетів чи духовних академій, аби переконатися у тому, що пильне око ревнителів освіти не оминуло жодної деталі у житті цих учбових закладів. Навчальні плани, програми, змістове наповнення курсів, іспити, присудження наукових ступенів, господарчі справи, зовнішній вигляд студентів і викладачів — усе перебувало під державним контролем і регламентаціями. Неусипний нагляд над викладанням і навчанням, здійснюваний за допомогою цілих загонів інспекторів, субінспекторів, педелів та ін., пріоритетність виховних функцій над освітніми й науковими, що становила визначальну ознаку університетів і духовних академій імперії, цілковито відповідали практичним запитам влади, що потребувала не так науковців, як вірних підданих і ревних християн. Хоч як парадоксально, ніхто не вимагав від російського професора творчої снаги. Благочесність і благонадійність, відданість великодержавним інтересам та імперській ідеології — навіть за відсутності знань, таланту, наукових досягнень, — правила за надійнішу запоруку успішної академічної кар'єри, аніж творчі досягнення і сумлінне служіння істині. «Імперія, — справедливо зазначав Віктор Домонтович, згадуючи роки навчання в Університеті Св. Володимира, — рескриптом імператора включила у свій регламент гуманізм і освіту як принципи, але як принципи, покликані створити не свободу індивіда, не його визволення, а дисципліну розуму. Університет був архівом державно-визнаних істин, гатунком казарми, зведеної на ступінь храму. В армії дисциплінували рух людини, в університеті — її розум: університет мав адміністративне призначення; він був функцією режиму»¹.

¹ Домонтович В. Університетські роки // З іменем Св. Володимира: У 2-х кн. — К.: Заповіт, 1994. — Кн. 2. — С. 387.

Особливо гнітючий вплив на університетську та духовно-академічну науку в Росії справляв урядовий нагляд над дисертаціями. Затвердження вчених ступенів, що становило прерогативу Св. Синоду в духовному відомстві й Міністерства народної освіти у відомстві світському, супроводжувалося подеколи настільки жорсткими регламентаціями, що їх здобувачі почувалися буквально тероризованими. Особливо страждали філософи і богослови, змушені уникати «небезпечних» тем і вдаватися до практики замовчування й приховування справжніх думок.

Однак, попри всю атмосферу несвободи та ідеологічний диктат, що панували в університетах і духовних академіях імперії, наука та освіта на вітчизняних теренах жила і розвивалася. Чинники цього парадоксального явища варті того, аби стати темою спеціального дослідження. З огляду ж на нашу тему варто відзначити бодай один із них — з-поміж професорів і студентів імператорських університетів та академій завжди знаходилися ті, хто не бажали миритися з наявним станом речей, відстоюючи право вищих навчальних закладів на самоврядування. Не досягаючи кінцевої мети — автономного статусу, їхні зусилля не минали марно. Досить згадати, наприклад, прийняття, під тиском наукової та освітянської спільноти, доволі ліберальних статутів російських університетів і духовних академій 1860-х років, що значно розширювали права та сферу компетенції університетських і духовно-академічних рад професорів, частково задовольняючи вимогам самоврядування вищих навчальних закладів.

Втім, навіть за часів «відлиги», найголовніші принципи освітянської автономії — свобода викладання і свобода навчання — не знаходили втілення у житті: «Відокремити науку від служби і викладання від іспиту видавалося ... надто небезпечним навіть прихильникам академічної автономії»². До того ж, за короткочасною «відлигою» 1860-х знову настали «приморозки»: чергові статuti 1884 р. розвіювали залишки ілюзій про академічну свободу, жорстко регламентуючи життя університетів і духовних академій та підпорядковуючи його настановам міністерського і синодального начальства.

Особливої гостроти питання про автономію вищих учбових закладів набуло у роки російської революції 1905–1907 рр. Характерною ознакою цього етапу «автономізаційного» руху була активна участь у ньому викладачів і студентів духовних академій. Її провідну роль у висуненні на порядок денний питання про духовно-академічну автономію відіграла Київська духовна академія, яка на початку XX ст. мала репутацію найпершої «за свіжістю і прогресивністю».

² Милоков П. Университеты в России // Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. — Т. XXXIV. — СПб., 1902. — С. 793.

Що ж спонукало професорів і студентів КДА вдатися до рішучих ініціатив? Передусім сама атмосфера революційних подій, у світлі яких «...старі вади академічного життя, завдяки зростанню суспільної самосвідомості, стали увиразнюватися глибше, а боротьба із ними ... набула гострішого характеру»³.

Не зайвим буде нагадати, що на початку ХХ ст. діяльність усіх чотирьох російських православних духовних академій унормовувалася духовно-академічним статутом 1884 р., який вирізнявся, порівняно з попередніми, особливим консерватизмом. Згаданий статут скасовував ліберальні нововведення 1860-х рр., посилюючи контроль над усіма сферами академічного життя. Зокрема, духовні академії жорстко підпорядковувалися єпархіальному архієреєві. Їхня адміністративна і виховна діяльність зосереджувалася в руках правління⁴. Скасовувалося право академічних рад обирати ректорів та інспекторів таємним балотуванням. Ректори (посаду яких могли обіймати тільки особи духовного сану) призначалися Св. Синодом. Усувалася спеціалізація студентів за відділеннями — богословським, церковно-історичним та церковно-практичним. Для кандидатського твору пропонувалися тільки богословські теми. Заборонялися публічні академічні диспути, докторський ступінь присуджувався Св. Синодом без захисту, на підставі лише відгуків рецензентів. Синодальні «Правила для розгляду творів, поданих на здобуття наукових богословських ступенів», затверджені 1889 р., скеровували академічну науку виключно до плекання «устой», вимагаючи відданості православному віровченню й застерігаючи від хибних мудрувань, що заперечують, «бодай із напозір науковими підставами, достовірність таких подій, до яких церковне передання і народне вірування звикли ставитись як до достовірних ...»⁵.

Як відомо, така політика заборон і «охоронительства» призвела до результатів, цілком протилежних тим, що їх очікували керманічі духовної освіти. В академіях ширилися ліберальні настрої, а відтік вихованців академій із «духовного відомства» на світську службу набув на початку ХХ ст. масового характеру.

³ Проект наиболее необходимых временных изменений и дополнений устава православных духовных академий, составленный, по поручению общего собрания профессоров и прочих преподавателей Киевской духовной академии от 5 октября 1905 года, комиссией из профессоров Н. М. Дроздова, В. З. Завитневича, Ф. И. Титова, В. П. Рыбинского и доцентов В. И. Экземплярского и П. П. Кудрявцева и одобренный в общем собрании 5 ноября того же года // Труды Киевской духовной академии. — 1906 [далі — Труды КДА]. — Т. 1. — С. 1.

⁴ Відповідно до Статуту православних духовних академій 1884 р., до складу академічних правлінь, очолюваних ректором, входили інспектор, три ординарних професори, почесний господарчий блюститель та економ.

⁵ Извлечения из журналов Совета Киевской духовной академии // Труды КДА. — 1890 — № 7. — С. 183.

Відчуття невдоволеності наявним станом справ, безправністю академічної спільноти у вирішенні елементарних повсякденних питань назрівало у Київській духовній академії вже з кінця XIX ст. Занурення Росії у вир революційних подій стало лише могутнім каталізатором усвідомлення необхідності рішучих кроків у напрямку оздоровлення академічного життя. «Держава прийшла до визнання необхідності врядування життя на нових началах, Церква приступила до докорінних реформ у своїй царині, наука пішла вперед, свідомість особистості скрізь виросла. Цілком зрозуміло, — зауважував професор КДА Володимир Рибинський, — що цей загальний рух російського життя не може минутися непомітно для академій, і від нього не можна відгородитися жодними мурами. Школа повинна служити життю. Якщо життя змінилося, висунуло нові завдання, то й школа має на них так чи інакше відповідати, має до них так чи інакше пристосовуватися»⁶.

Першими здатність до рішучих дій продемонстрували студенти: на початку 1905–1906 навчального року вони заявили про своє небажання продовжувати навчання за старими нормами, а 6 жовтня припинили заняття, вимагаючи прийняття нового духовно-академічного статуту, ґрунтованого на принципі самоврядування. Повідомивши про це Синод, академічне Правління отримало у відповідь телеграму: «застосування начал автономії несумісне з призначенням Академії. Студенти, які припинили заняття, порушили основні начала порядку та законності. Синод ухвалив: студентів, якщо до першого листопада не почнуть занять, розпустити і Академію закрити до наступного навчального року»⁷.

Проте, київські академісти страйку не припинили. Більше того, їхня ініціатива знайшла підтримку у студентів інших духовних академій, і незабаром життя усіх чотирьох духовних академій виявилось паралізованим. За наказом Св. Синоду, духовні академії було закрито до 1 вересня 1906 р.

Члени професорської корпорації КДА, неоднорідної за своїми поглядами, поставилися до студентського страйку по-різному. Консервативне коло (Стефан Голубев, Василь Певницький, Петро Ліницький, Костянтин Попов, Митрофан Ястребов та ін.) висловлювало глибоке обурення. Натомість ліберально налаштовані викладачі (Микола Петров, Володимир Завитневич, Володимир Рибинський, Петро Кудрявцев, Василь Екземплярський, Микола Дроздов, Федір Титов та ін.), усвідомлюючи необхідність конструктивних змін в академічному житті, розгорнули активну діяльність щодо впровадження у життя ідеї академічного самоврядування.

⁶ Рибинский В. Из академической жизни // Труды КДА. — 1906. — Т. 1. — С. 169.

⁷ Извлечения из журналов Совета Киевской духовной академии за 1905–1906 уч. год // Там само. — С. 205.

Йдучи назустріч побажанням більшості членів викладацької корпорації, 5 жовтня 1905 р. ректор Київської духовної академії Платон (Рожественський) скликав загальні збори, щоб обговорити нагальні проблеми академічного життя й шляхи його нормалізації. Головним результатом обговорення стало створення комісії (у складі професорів М. Дроздова, В. Завитневича, Ф. Титова, В. Рибинського та доцентів П. Кудрявцева і В. Екземплярського), якій доручалося терміново розробити проект найбільш необхідних тимчасових змін і доповнень до чинного статуту православних духовних академій. Такий проект було складено за три тижні⁸. Його автори особливо наголошували на статусі Академії як науково-навчального закладу і, у зв'язку з цим, на необхідності визнання свободи наукового дослідження⁹, відстоювали принципи виборності академічного керівництва, розширення складу і компетенції Ради¹⁰ — у тому числі й визнання останньої «вирішальною інстанцією» щодо присудження наукових ступенів, ініціювали проведення конкурсного відбору при заміщенні професорських посад, введення в академіях інституту приват-доцентури, спроможної забезпечити читання спецкурсів, надання викладачам права закордонних стажувань. За задумом авторів проекту, академії мали перетворитися із «закритих» станових шкіл на «відкриті» заклади, доступні для всіх, хто прагне і здатний отримати богословську освіту. Суттєвої трансформації мала зазнати й система академічного виховання, перебудована за принципом розумово-моральнісного впливу викладачів на студентів і поваги до гідності особистості.

5 листопада 1905 р. згаданий проект було обговорено й схвалено (більшістю голосів) на загальних зборах викладачів Київської духовної академії. На тих же зборах, згідно з отриманим напередодні розпорядженням Св. Синоду, було обрано трьох делегатів — професорів Володимира Завитневича, Дмитра Богдашевського та Володимира Рибинського — для участі у роботі міжакадемічної

⁸ Див.: Проект наиболее необходимых временных изменений и дополнений устава православных духовных академий... // Труды КДА.— 1906.— Т. 1.— С. 1–20.

⁹ «Недовіра до Академії, як до розсадника богословської науки, — зазначалося у пояснювальній записці до проекту, — може привести останню до стану застою й не дозволить їй вийти на шлях широкого вільно-об'єктивного дослідження, без чого вона не в змозі задовольнити вимог вічно поступальної думки. Поширений у суспільстві погляд на Академію як на гніздовище схоластики не зникне доти, доки нинішню опіку над нею не буде знято й доки Академія не поставлена буде в умови, що дозволяють їй довести свою наукову спроможність» (Там само.— С. 3–4).

¹⁰ На думку авторів проекту, саме академічні ради (членами яких мають бути не лише професори, а й доценти) повинні стати чільним органом та осердям академічного життя. Такий підхід, за їхніми роз'ясненнями, не тільки не нівелює, а й підсилює «значущість виборного ректора, як органа виявлення влади академічної ради», адже «його розпорядження будуть увиразненням не його особистої волі, а волі цілої колегії професорів» (Там само.— С. 4).

комісії, що мала визначити першочергові заходи у справі відновлення і нормалізації діяльності духовних академій.

Засідання комісії відбулися у Санкт-Петербурзі 10–22 листопада 1905 р. під головуванням обер-прокурора Св. Синоду кн. Олексія Оболенського. І сам обер-прокурор, і делегати всіх академій схвально поставилися до проекту, запропонованого киянами. Члени комісії дійшли згоди в тому, що згаданий проект у своїх «суттєвих пунктах висловлює міркування всіх представників академічних корпорацій» і зміни до Статуту духовних академій мають здійснюватися на його засадах¹¹.

Головним підсумком діяльності міжакадемічної комісії стало оприлюднення синодального указу від 30 листопада 1905 р., яким було визнано необхідність змін у житті духовних академій на засадах, що передбачали: 1) розширення прав академічних рад із наданням їм вищої компетенції у наукових, навчальних і виховних справах; 2) попечительний характер місцевої єпархіальної влади; 3) виборність академічного керівництва. Саме цей указ став підґрунтям для так званих тимчасових правил для духовних академій, запроваджених Синодом 25 січня 1906 р. до прийняття нового академічного статуту¹². «Тимчасові правила» фактично легітимізували введення до академічного життя начал внутрішнього самоврядування. Вжиті заходи дали змогу відновити навчальний процес у духовних академіях вже з 10 січня 1906 р.; життя вищої духовної школи почало входити у нормальне річище.

Здавалося б, і студенти, і ліберальна професура Київської духовної академії мали всі підстави святкувати перемогу, тим більше, що невдовзі саме представники останньої посіли керівні академічні посади. Так, 31 серпня 1906 р. Київська духовна академія вперше отримала «виборного» інспектора — ним став проф. Володимир Рибинський. Від 15 лютого 1907 р. Володимир Рибинський заміщав на посаді ректора Платона (Рождественського), обраного депутатом Державної Думи, а його соратник і колега Володимир Завитневич виконував обов'язки інспектора. Із призначенням на початку червня 1906 р. Платона (Рождественського) архієпископом Алеутським і Північно-Американським та відкриттям у Київській духовній академії ректорської вакансії, Рада отримала можливість вперше *обрати* ректора — 6 вересня 1907 р. ним став професор-протоіерей Олександр Глаголев¹³. Щоправда, кандидатуру

¹¹ Див.: Рыбинский В. Из академической жизни. — С. 171.

¹² Тим же синодальним указом радам академій доручалося до 1 лютого 1906 р. виробити пропозиції щодо нового духовно-академічного статуту. За рішенням Ради КДА від 7 грудня 1905 р., укладання таких пропозицій було доручено комісії у складі професорів М. Дроздова, О. Дмитрієвського, В. Завитневича, Ф. Титова, Д. Богдановського, В. Рибинського, доцентів В. Екземпларського та П. Кудрявцева (Див.: Извлечения из журналов Совета Киевской духовной академии за 1905–1906 уч. г. // Груды КДА. — 1906. — Т. 2. — С. 222).

¹³ Див.: Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1907–1908 учебный год // Груды КДА. — 1908. — № 11. — С. 395.

останнього не було затверджено Св. Синодом, який доручив Раді (указом від 15 жовтня того ж року) «обрати на посаду ректора Академії іншого кандидата з осіб ченців або згодних прийняти чернецтво»¹⁴. Попри повторне клопотання Ради КДА, Св. Синод залишився невблаганним. 19 грудня 1907 р. академічній Раді довелося провести повторні вибори: новим ректором Київської духовної академії став її колишній вихованець єп. Феодосій (Олтаржевський), чернечий статус якого задовольнив Св. Синод, а порядність, толерантність і співчутливе ставлення до духовно-академічної реформи — професорську і студентську корпорації.

Утім, відчутні здобутки прихильників самоврядування у Київській духовній академії у 1905–1907 рр. не подолали, на жаль, відомої закономірності імперської системи освіти, згідно з якою після кожної «відлиги» слід було чекати чергових «приморозків».

Одним із вагомих чинників пришвидшення останніх став опір консервативної частини церковних і академічних кіл, представники якої не бажали миритися із будь-якими нововведеннями і бодай натяками на «автономію». Цей опір був доволі відчутний і у стінах Київської духовної академії. Його ідейним натхненником виступав професор Степан Голубев — «оплот академічного порядку, архієрейської влади, чернечого начальства і старого устрою»¹⁵. З будь-якого питання, що обговорювалося Радою, С. Голубев мав «особливу думку», суть якої зводилася до звинувачень професорів-автономістів у революційності та нехтуванні традиціями Київської академії, котрій личило, на його переконання, зустріти своє 300-річчя у «давніх строях».

Справжні пристрасті розгорілися у професорській корпорації КДА на початку лютого 1906 р., під час обговорення підготовленого на вимогу Св. Синоду¹⁶ проекту Статуту православних духовних академії. У своїх засновках згаданий документ¹⁷ спирався на розглянутий вище «Проект найбільш необхідних тимчасових змін...», поглиблюючи й уточнюючи його принципи твердження щодо науково-навчального статусу духовних академії¹⁸, необхідності подолання їх станової та фахової замкнутості¹⁹, впровадження

¹⁴ Див.: Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1907–1908 учебный год // Труды КДА. — 1908. — № 11. — С. 395.

¹⁵ Рибинский В. До історії Київської духовної академії. Курс 1887–1891 рр. Спогади // Хроніка 2000. — Вип. 17–18. — К., 1997. — С. 166.

¹⁶ Див. прим. 12.

¹⁷ Див.: Выработанный в собраниях Совета Киевской духовной академии 3, 4, 6, 7 и 8 февраля 1906 года проект устава православных богословских академий // Труды КДА. — 1906. — № 8–9. — С. 292–326.

¹⁸ Стаття І новоствореного проекту Статуту проголошувала: «Православна богословська академія є вищий науково-навчальний заклад, що має за мету служити розвиткові православної богословської науки і надавати вищу богословську освіту для просвіченого служіння Церкві у пастирській, учбовій та інших царинах діяльності» (див.: Выработанный в собраниях Совета Киевской духовной академии 3, 4, 6, 7 и 8 февраля 1906 года проект... — С. 292–293).

¹⁹ «Не про утруднення доступу до академій шляхом перетворення їх на спеціальні

в академічне життя почала виборності («...і саме виборності на певний термін»²⁰ — зокрема, п'ятирічний для ректора і чотирирічний для проректора, посаду якого кияни пропонували ввести замість посади інспектора), включення до складу академічних рад не лише професорів, а й доцентів та в. о. доцентів, надання радам статусу вищого органу в керівництві навчальним процесом, визнання за ними права на розгляд дисертацій і їх остаточну оцінку, а також присудження наукових ступенів. Всупереч синодальним міркуванням, автори київського проекту Статуту вбачали передумовою заміщення посади ректора наявність у претендента докторського ступеня та наукового авторитету, «...який, звісно, не прив'язується виключно до священного сану», і, зважаючи на останнє, обґрунтовували можливість обрання ректора (в разі відсутності гідних кандидатів з духовних осіб) з числа світських професорів (бодай із затвердженням їх у якості «виконувача обов'язків»). У своїй «науково-навчальній частині» київський варіант проекту нового Статуту акцентував увагу на необхідності збереження, поряд із богословськими науками, наук світських (усунення яких може привести до «...зниження рівня богословських знань і звуження богословського світогляду»²¹), подолання багатопредметності шляхом повернення закріплених у духовно-академічному Статуті 1869 р. спеціалізацій і поділу предметів за богословсько-філософським, богословсько-історичним і богословсько-словесним відділеннями, відкриття чотирьох нових кафедр — історії східних церков (по суті, кафедри візантології), історії західно-руської Церкви, основ права та начал порівняльного мовознавства. І нарешті: автори київського проекту обґрунтовували необхідність замінити дещо неоднозначну назву «духовні академії» на «православні богословські академії».

Під час кількадечних дебатів Ради Київської духовної академії з приводу пропонованого проекту особливо виразилися точки розбіжності у поглядах «консервативної» і «ліберальної» частин професорської корпорації. Вустами Василя Певницького «праві» професори рішуче заперечували проти «загромадження» навчальних програм науками, які «не мають безпосереднього стосунку до справи богословської освіти», і стверджували, що «науки характеру не богословського можуть бути цілковито виключені з програми, призначеної для вищого навчального *богословського* інституту»²²; вустами Петра Ліницького вони ремствували на те, «як

ластиські школи треба думати в наш час, — наголошувалося у роз'ясненнях до проекту, — а про те, щоб академії широко відчиняли свої двері кожному, хто вірує у силу Православної Церкви, кому дорога Христова істина» (див.: Извлечения из журналов Совета Киевской духовной академии за 1906 г. // Труды КДА.— 1906.— № 7.— С. 237).

²⁰ Там само.— С. 238.

²¹ Там само.— С. 244.

²² [Особое мнение засл. ордин. профессора В. Певницкого] // Труды КДА.— 1906.— № 8—9.— С. 248.

мало тепер у духовних академіях розуміння свого призначення»²³, цілком прозоро натякаючи на тих своїх колег, котрі «шукають якогось пристосування християнства до смаків сучасної так званої інтелігенції»²⁴ і «діляться на партії за дрібними інтересами», замість того щоб «зробитися представниками християнської просвіти за *переконанням*, а не лише за *статусом*»²⁵. Але найбільш серйозні закиди і прямі звинувачення пролунали, як завжди, з вуст Степана Голубева, «особливу думку» якого підтримали Певницький, Костянтин Попов та Митрофан Ястребов.

На думку С. Голубева, автори пропонованого проекту, фокусуючись на «другорядних» і «третьорядних» недугах духовної школи, оминули головне і суттєве, а саме — хиткість православно-церковних начал у духовно-академічному середовищі²⁶. Ці начала є «аксіомами», «непохитними устоями», відтак, наголошує С. Голубев, «професори духовних академій, які розробляють православну богословську науку, ... торкатися зухвалою рукою цих устоїв (як *святая святих*) не можуть»²⁷. Захист і охорона православ'я — таким має бути напрям їхньої діяльності²⁸. На відміну від світських наук, науки богословські «за всієї свободи дослідження, обмежені у кінцевих висновках *послушанням вірі*», яке природне для справжніх вірних, але перетворюється на «ярмо тяжке» для тих осіб, що «у вірі (православ'ї) не такі тверді, хитаються» і прагнуть позбутися цього «ярма» у будь-який, переважно непрямий, спосіб²⁹. Отже, принциповий висновок, який робить С. Голубев, полягає в тому, що реформування академій має бути спрямоване на те, «*аби створити в них такий стан справ (таку релігійно-православну атмосферу), за якої зазначена недуга не могла би мати місця*»³⁰.

Ця вихідна теза, як можна зрозуміти з подальших міркувань шанованого професора, настільки суперечить переконанням колег-«автономістів», що позбавляє його необхідності «вдаватися до детального розгляду проекту академічного статуту», натомість уповноважує до радикального твердження, яке, вочевидь, має увиразнити всю глибину розбіжностей між тими, хто стоїть по різні боки академічної «барикади»: «Реформа академій може бути здійснена у двох напрямках: або в дусі проекту, що розглядається, або на засадах, нами окреслених»³¹. На завершення, Степан Го-

²³ [Особое мнение засл. ордин. профессора П. Линицкого] // Там само.— С. 258.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.— С. 249.

²⁶ Див.: [Особое мнение засл. ордин. профессора С. Голубева] // Труды КДА.— 1906.— № 8—9.— С. 260—262.

²⁷ Там само.— С. 264.

²⁸ Там само.— С. 269.

²⁹ Там само.— С. 264—265.

³⁰ Там само.— С. 265.

³¹ Там само.— С. 267.

лубев звертає до вищої церковної влади слова прохання, «аби під час реформи академій для Київської Академії було зроблено виняток, надано було право випрацювати свій власний статут, суголосний із віковичними традиціями й тими засадами, які від заснування...накреслені на її стінах»³².

Слід зазначити, що у своїх звинуваченнях на адресу професорів-«автономістів», які буцімто нехтують традиціями, «устоями» і святая святих — православною вірою, С. Голубев і ті, хто пристав на його «особливу думку», не були самотніми. Адже боротьба нового зі старим точилася не лише у стінах Київської духовної академії.

Як характерну пам'ятку цієї доби, згадаймо доповідну записку «Духовна школа», подану до Св. Синоду єп. Волинським і Житомирським Антонієм (Храповицьким) наприкінці 1905 р.³³ (до цієї записки не випадково апелює і С. Голубев). Складена на вимогу Св. Синоду надіслати свої міркування з приводу шляхів реформування духовної освіти, «Записка» Антонія (Храповицького) виявилася справжнім маніфестом консервативних кіл, відігравши згодом неабияку роль у поверненні академічного життя у «правильне річище». Змальовуючи «руїнний» стан усієї системи духовних шкіл, убачаючи в усіх складових життя духовно-навчальних закладів, а надто академій, суцільне «неподобство» і вихолощування «строго церковного» духу, поважний автор виявив себе прихильником найрадикальніших заходів «зцілення» духовної школи за приписом: «слід усю її розігнати, розламати, вирити фундаменти семінарських та академічних будівель і замість старих на новому місці побудувати нові й наповнити їх новими людьми»³⁴. Зокрема, реформу духовних академій треба починати з того, щоб виключити всіх студентів, розробити новий духовно-академічний статут і поновити тільки тих, хто погодиться виконувати його вимоги (таку ж умову Антоній висував і перед професорами-«автономістами»)». Згідно з новим статутом, на його думку, в духовних академіях має бути, в першу чергу, мінімізований світський компонент, що передбачає: вилучення з навчальних планів «цивільної» історії, у тому числі російської, історії європейських літератур, латинської та грецької мов³⁵; усунення мирян від керівництва академіями; призначення на посади ректорів тільки єпископів, на посади інспекторів — архімандритів, на посади професорів —

³² Там само.— С. 270.

³³ Див.: Третья докладная записка. Духовная школа. Святейшему правительствующему Синоду епископа Волинского и Житомирского.— Б. д. [далі цитуємо текст записки за передруком у вид.: *Арх. Никон (Рклицкий)*. Митрополит Антоний (Храповицкий) и его время (1863–1936). Кн. 2.— Нижний Новгород: Изд. Братства во имя св. князя Александра Невского, 2004.— С. 94–124].

³⁴ Антоний (Храповицкий). Третья докладная записка. Духовная школа.— С. 96.

³⁵ Там само.— С. 117.

³⁶ Див.: Антоний (Храповицкий). Третья докладная записка. Духовная школа.— С. 119.

осіб у священному сані³⁷; підсилення церковно-пастирської спрямованості академічної освіти; зрештою, перетворення однієї з академій на «суто духовну», тобто таку, де збиратимуться «юнаки, що бажають стати священниками і ченцями», а «їхніми наставниками будуть духовні особи, принаймні на богословських кафедрах»³⁸. Щодо викладання богословських наук, то єп. Антоній пропонував усунути «безглузду» багатопредметність — зокрема, «скасувати вигадані німцями науки біблійної історії та біблійної археології»³⁹, зміст яких цілком вкладається до курсу Св. Письма; значно скоротити курси догматики, морального і пастирського богослов'я та гомілетики, натомість суттєво збільшити кількість лекцій зі Старого та Нового Завітів; головний акцент перенести на вивчення християнських першоджерел — Святого Письма і святоотчої літератури. Виступаючи непримиренним супротивником «автономізації» духовних академій і вбачаючи в її прихильниках виключно «ренегатів духовного звання»⁴⁰, «бездарних і непросвічених імпотентів наукової думки»⁴¹ та «плагіаторів» протестантських систем, неспроможних до самостійної праці⁴², чи не найважливішими умовами реформування духовної школи Антоній (Храповицький) уважав позбавлення її від «безвідповідальних» ліберальних професорів, підсилення дисципліни і синодального контролю над викладацькою та науковою діяльністю професорської корпорації⁴³.

І різкий тон доповідної записки Антонія (Храповицького), яка мала характер обвинувачувального акту, і самі пропозиції, викладені в ній, не могли не викликати обурення значної частини викладачів і студентів духовних академій. Не залишилися байдужими й обидві частини професорської корпорації КДА.

Професори-«ліберали» побачили у «Записці», проникнутій «нехристиянським духом нетерпимості»⁴⁴, зіпертій на «темні анонімні чутки»⁴⁵ і сповненій безглуздих закидів та висловлювань, що виходять за межі пристойності, концентрований вираз «хибних уявлень про академічну “автономію”»⁴⁶, яка, насправді, зовсім не означає втрати академіями православного характеру і підпорядкованості вищій церковній владі⁴⁷. «Зважаючи на несправедливі звинувачення, що можуть зашкодити дорогій нам академічній справі, ми

³⁷ Див.: Антоній (Храповицький). Третья докладная записка. Духовная школа.— С. 122.

³⁸ Там само.— С. 121.

³⁹ Там само.— С. 119.

⁴⁰ Там само.— С. 98.

⁴¹ Там само.— С. 100.

⁴² Там само.— С. 95, 99.

⁴³ Там само.— С. 121–122.

⁴⁴ Рыбинский В. Из академической жизни.— С. 179.

⁴⁵ Там само.— С. 176.

⁴⁶ Там само.— С. 172.

⁴⁷ Див.: там само.— С. 175.

змушені й маємо сміливість від імені “професорів-автономістів” заявити, — писав Володимир Рибинський, — що і ми, не менш ніж автор “Записки”, усвідомлюємо себе православними християнами, що і для нас, не менш ніж для нього, дорогим є благо святої Православної Церкви, працювати заради якого мірою сил і розуміння ми вважаємо за свій обов’язок»⁴⁸.

Дещо інше сприйняття Антонієвої «Записки» продемонстрували «праві» професори Київської духовної академії, зокрема, Степан Голубєв, чиє опосередковане знайомство з її змістом відбулося завдяки шойно цитованій статті Рибинського «З академічного життя». Щодо різких висловлювань владики, то С. Голубєв обмежується лише риторичним запитанням: «Чи не введений був пресвященний в оману чутками темними, принаймні не зовсім достовірними?»⁴⁹. Проте, характеризуючи Антонія як людину «вчену і безумовно чесну»⁵⁰, а його судження про академічне життя як такі, що «мають усю силу авторитету»⁵¹, С. Голубєв стверджує, що в основі цих суджень «є чимало правди, навіть щодо нашої Академії»⁵², і «правда» ця полягає у «недостатній православності» тогочасної духовної школи.

Оговтавшись після революційних подій і озброївшись цією спільною «правдою», представники консервативної частини духовно-академічних і церковних кіл переходять наприкінці 1900-х рр. до рішучих дій у напрямку відновлення «устоїв» і припинення автономізаційної «вакханалії». Особливі сподівання на пришвидшення «зворотнього ходу» в житті духовної школи покладалися на ревізію усіх чотирьох духовних академій, що мала, послуговуючись висловом Антонія (Храповицького), «накинути аркан» на «спущеного з повода дикого коня»⁵³. Щодо Київської духовної академії, то цю справу доручили саме Антонію, який розглядав свою місію значно ширше. Як пише один із його біографів, «на владику Антонія, під виглядом ревізії Київської духовної академії, було покладено перегляд усього питання про постановку вищої духовної освіти в Росії»⁵⁴.

За такої настанови на ревізовані заклади навряд чи чекала об’єктивна оцінка: «Ревізія, — писав згодом Георгій Флоровський, — не була неупередженою, особливо у Київській академії»⁵⁵. Однак результати цього «заходу», проведеного у КДА в березні — квітні

⁴⁸ Там само.— С. 176–177.

⁴⁹ [Особое мнение засл. ордин. профессора С. Голубева].— С. 262.

⁵⁰ Там само.— С. 261.

⁵¹ Там само.— С. 262.

⁵² Там само.

⁵³ *Архиєп. Антоній*. Отчет по высочайше назначенной ревизии Киевской духовной академии в марте и апреле 1908 года.— Почаев, 1909.— С. 6.

⁵⁴ *Арх. Никон (Рклицкий)*. Митрополит Антоний (Храповицкий) и его время.— С. 553.

⁵⁵ *Флоровский Г. В.* Пути русского богословия.— К.: Путь к истине, 1991.— С. 483.

1908 р., виявилися приголомшливими навіть для найбезнадійніших песимістів.

Маючи звичку оприлюднювати свої доповідні записки, адресовані Св. Синодові, Антоній (Храповицький) не зрадив їй і цього разу, у 1909 р. видавши свій звіт друком і подбавши про його поширення. У чому ж мала переконатися широка публіка, ознайомившись із службовими висновками преосвященного ревізора? Безперечно, у цілковитій деградації Київської Академії (а разом із нею і всієї духовної школи), зануреної у вир «автономізаційних» процесів.

Брак місця не дозволяє увиразнити всі деталі «цілковито непринадної картини безрелігійного життя академії»⁵⁶, змальованої владикою Антонієм. Як впливає з його «Звіту», «від 1905 р. усе життя академії є суцільним відхиленням від ... свого церковного призначення»; тут панують «анархія»⁵⁷, «антицерковні», «світські» й «нігілістичні» настрої⁵⁸; студенти не відвідують церкви і не виконують церковних обрядів⁵⁹; дисципліна підірвана⁶⁰; науковонавчальна справа у занепаді⁶¹. Усе це, на думку ревізора, є переконливим свідченням «цілковитої невідповідності й непристосованості академічних корпорацій до автономічного життя»⁶², потвердженням того, що «“автономія” прямо пішла супроти Церкви і відвернулася від науки»⁶³.

Варто зауважити, що неупереджений читач згаданого «Звіту» не може не помітити очевидної суперечливості вміщених у ньому характеристик і висновків. Зокрема, твердження преосвященного ревізора про антирелігійні настрої київського духовно-академічного студентства дивним чином співіснують із його ж схвальними відгуками про релігійну ревність «значної його частини», про наявність в академії «молодих людей строго-церковного і широрелігійного напрямку»⁶⁴. Так само не узгоджуються із гнівними філіпіками на адресу корисливих і безпринципних «ліберальних» професорів враження, винесені владикою з їхніх лекцій і праць. «Кадети», «дописувачі єврейських газет», «співробітники визвольної преси», підбурювачі студентства, інтригани і мало не заколотники⁶⁵, «ліві» професори постають водночас здібними викладачами,

⁵⁶ *Архiep. Антоний. Отчет по высочайше назначенной ревизии Киевской духовной академии.*— С. 10.

⁵⁷ Там само.— С. 15.

⁵⁸ Там само.— С. 5.

⁵⁹ Там само.— С. 8.

⁶⁰ Там само.— С. 12–19.

⁶¹ Там само.— С. 39.

⁶² Там само.— С. 43.

⁶³ Там само.— С. 41.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Там само.— С. 29–35.

плідними науковцями і відданими Церкві особами⁶⁶. Натомість очевидні симпатії Антонія (Храповицького) до «правих» професорів КДА дещо затьмарюються ледь прихованим розчаруванням від їхніх лекцій⁶⁷.

Звідки ж така суперечливість? На жаль, автор укладав свій «Звіт» не тільки на підставі власних вражень, дослухаючись до пліток, наклепів і не гребуючи деякими «апокрифічними» (за іронічним виразом Микола Петрова) документами — простіше кажучи, літературними доносами анонімів (один із таких, доволі розлогих, опусів увійшов навіть до тексту «Звіту»)⁶⁸. Саме з останніх джерел почерпнуто відомості про скандальні подробиці, що буцімто мали місце у житті Київської духовної академії у 1905–1908 рр. На них же ґрунтуються і ті нищівні висновки, які робить ревізор, котрий будь-що прагнув обґрунтувати необхідність негайного й рішучого скасування «тимчасових правил», «допущених церковною владою під хибним страхом академічних страйків»⁶⁹.

«Звіт» Антонія (Храповицького), за словами Сергія Булгакова, «на будь-яку правдиву і неупереджену людину мав справити гнітюче враження»⁷⁰. Можна тільки уявити собі той стан шоку, який спіткав переважну частину викладачів і студентів Київської духовної академії після його публікації. Облитим брудом професорам на чолі з ректором не залишилося іншого виходу, як присвятити спростуванню сфальшованих відомостей і безпідставних звинувачень спеціальну збірку *«Правда про Київську духовну академію»*⁷¹.

⁶⁶ Так, В. Рибинський, як пересвідчується ревізор, «підтримує переважно традиційну точку зору і не рабствує перед теоріями негативними»; П. Кудрявцев «є, без сумніву, покликаний філософ», який «відкрито й виразно дотримується не тільки загальнохристиянської, а й нашої віросповідної точки зору»; В. Завитневич має «знання широкі» і «почувається хазіяном в історичних відомостях про минуле нашої вітчизни»; В. Екземплярський — «гаряче натхненний, широко і церковно віруючий молодий лектор», чие «...прагнення бути сучасним і ліберальним (у шляхетному розумінні цього слова) ні на хвилину не дозволяє йому забувати точку зору чистого православі'я і Церкви»; Ф. Титов — «ревний трудівник науки, ... один із найплідніших письменників Київської академії взагалі й російської історії зокрема»; М. Скабалланович має «величезне достоїнство переконаного церковного богослова»; М. Дроздов — «один із небагатьох прикладів жвавого і цікавого лектора» і знавця латини; О. Глаголев — «жвавий, натхненний викладач» і «цілковитий господар» у своєму предметі й т. д. (див.: там само.— С. 45–58).

⁶⁷ Так, виявляється, «добросердий і дуже поступливий», відданий «Церкві й святішим завданням Академії» С. Голубев, попри велику чисельність праць з російської церковної історії, «не вважається великим авторитетом у науці, що ним викладається», «читає хоча й жваво, але знервовано» й «дуже часто, ледь не частіше з усіх, пропускає лекції», а К. Попов, «мабуть, дещо прихворіє щодо нервової системи», відтак його «читання дещо мляве, із запинками» (див.: там само.— С. 42, 46, 65, 47).

⁶⁸ Див.: там само.— С. 29–35. Владика Антоній характеризує цей «наданий йому документ» як такий, за чію правдивість він «ручається», й запевняє, що «відомості, викладені в цьому документі, витримали кілька перевірок у солідних людей» (див.: там само.— С. 29, 35).

⁶⁹ Там само.— С. 35.

⁷⁰ Булгаков С. Н. Самозащита В. И. Экземплярского // Русская мысль.— 1912.— № 8.— С. 39.

⁷¹ Правда о Киевской Духовной Академии. Вынужденный ответ на изданную архиепископом Волынским Антонием брошюру «Отчет по высочайше назначенной ревизии Киевской духовной академии в марте и апреле 1908 года».— К., 1910. Участь

Утім, попри те, що в очах провідних представників російських академічних кіл ревізія в Київській духовній академії виглядала як «ганебна і непристойна»⁷², для прихильників духовно-академічного самоврядування наставали не найкращі часи. Як зауважував Сергій Булгаков, після «Звіту» Антонія (Храповицького) «можна було чекати репресій»⁷³. Дуже скоро духовні академії, а надто Київська, переконалися у прозорливості цих слів.

Передусім, за результатами ревізій духовних академій, у лютому 1909 р. було скасовано «тимчасові правила» як такі, що «не дали очікуваних від них благих результатів»⁷⁴, і відновлено чинність духовно-академічного Статуту 1884 р. Затверджений у квітні 1910 р. новий Статут православних духовних академій, попри те, що містив певну низку позитивних моментів, поховав майже всі сподівання і напрацювання «ліберальних» 1900-х рр. За академіями закріплювався статус закритих вищих церковних училищ, їхнім пріоритетним напрямком визначалася підготовка до церковно-пастирської діяльності «переважно у священному сані»⁷⁵, внутрішнє життя академій жорстко підпорядковувалося синодальній та єпархіяльній владі.

У жовтні 1910 р. до Київської духовної академії призначили нового ректора — єп. Інокентія (Ястребова), роком раніше Володимира Рибинського змінив на посаді інспектора його колега з протилежного «табору» — Дмитро Богдашевський. Не оминули увагою й інших професорів-«лібералів»: Миколу Петрова відправили (як і було рекомендовано у «Звіті» архієп. Антонія) у відставку; Михайла Скабаллановича усунули з кафедри; Василя Екземплярського указом Св. Синоду звільнили з посади за буцімто «антиправославну» діяльність і позбавили права працювати в духовному відомстві.

Годі й говорити, що прихильники духовно-академічної «автономії» переживали в останні роки імперії не найкращі часи. Їхні сподівання на можливість самоврядування відновили лише революційні події 1917 р. У 1918 р. Київська духовна академія розробила й затвердила новий Статут, в основу якого було покладено принципи та напрацювання, виплекані у 1905–1906 рр. Але вже

у цьому збірнику взяли ректор КДА єп. Феодосій (Олтаржевський), професори М. Петров, О. Розов, М. Дроздов, В. Завитневич, В. Рибинський, П. Кудряшев, М. Мухін, М. Маккавейський, Ф. Міщенко, В. Екземплярський, доценти М. Скабалланович, І. Четвериков, В. Попов, В. Іваницький. Крім того, у збірнику вміщено копію заяви, подану до Св. Синоду колишнім ректором КДА архієп. Платоном (Рождественським) з приводу «Звіту» Антонія (Храповицького).

⁷² Зеньковский В. В., *прот.* Пять месяцев у власти (15 мая — 19 октября 1918 г.) Воспоминания. — М.: Крутицкое патриаршее подворье, 1995. — С. 90.

⁷³ Булгаков С. Н. Самозащита В. И. Экземплярского. — С. 39.

⁷⁴ Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1908–1909 учебный год // Труды КДА. — 1909. — № 11. — С. 442.

⁷⁵ Див.: Устав православных духовных академий // Труды КДА. — 1910. — № 7–8. — С. 1.

через рік і ці напрацювання, і самий навчальний заклад, разом із іншими духовними школами, нові керманичі нової освіти відправили «на смітник історії»...

Підсумовуючи цей екскурс в історію Київської духовної академії, варто наголосити: участь її професорів і студентів в «автономізаційному» русі початку ХХ ст. жодним чином не робить їх борцями за «автономію» у цілковитому розумінні цього слова — всі вони, послугуючись їхніми ж словами, були «далекі від думки про перетворення академій у цілковито автономні чи незалежні заклади, що керуються в усій своїй діяльності самими ними встановленими законами і правилами»⁷⁶. Усі вони добре усвідомлювали, що академії «засновані вищим церковним управлінням з певною метою й утримуються його коштом, і вже тому повинні перебувати у безпосередньому підпорядкуванні цьому управлінню»⁷⁷. Власне те, чого прагнули академічні «ліберали» 1900-х рр., — це надання духовним академіям певної самостійності у їхньому внутрішньому житті, ствердження бодай елементарних самоврядних засад, без яких на будь-який освітній заклад чекають стагнація і занепад. Прагнучи піднесення фахової планки, маючи знання, здібності та сили для наукової творчості, вони намагались бодай доторкнутися до тих академічних свобод, без яких не буває розвою науки й освіти. У цих їхніх прагненнях увиразнились усі суперечності тієї жорстко централізованої, уніфікованої й суворо керованої системи освіти, що діяла на теренах імперської Росії, уся давня туга останньої за ніколи не баченими свободою викладання і свободою навчання. Їхні зусилля, їхній досвід перемог і поразок назавжди залишаться однією з важливих сторінок історії «автономізаційного» руху на наших освітянських теренах.

Maryna Tkachuk

KYIV THEOLOGICAL ACADEMY IN THE EDUCATIONAL INSTITUTION'S MOVEMENT FOR AUTONOMY IN EARLY 20TH CENTURY

The article analyzes one of little known episodes of Kyiv Theological academy's history in early 20th century — the participation of professors and students in a reformation of theological education and struggle for academic autonomy.

⁷⁶ Проект наиболее необходимых временных изменений и дополнений устава православных духовных академий...— С. 4.

⁷⁷ Там само.